

Svilup istoric da las vischnancas e dal dretg da burgais

■ Il term «vischnanca» deriva dal latin *vicinancam*, oriundamain ina cuminanza da tut ils vischins. En il temp medieval era la vischnanca giuridicain oravant tut ina corporaziun economica che tgirava il territori communal e che reglava dapi il 15avel/16avel tschientaner, sco vischinadi, era la cultivaziun da las culturas privatas e relaschava agens tschenta-ments. La constituziun da vischnancas en il Grischun sa basa sin precursuras en la Lombardia. Il 1219 furmavan tut ils abitants dal Rain Posterior al sid da la Viamala l'emprima vischnanca grischuna al nord dals pass alpines. Sco vischnancas èn attestadas il 1237 Clavenna, il 1272 Mesocco (*communem et vicinanciam*). Dals vischinadis èn resortidas en il 19avel tschientaner las vischnancas politicas odiernas (numnadas en Engiadina Bassa e Val Müstair «cumüns»). La noziun «vischnanca» subsumescha ozendi la vischnanca politica sco emprima cuminanza democratica e politica da noss stadi, dotada cun tut las competenzas autonomas betg reservadas al Chantun respectivamain a la Confederaziun. Ils organs da la vischnanca èn: la radunanza generala cun funcziun da legislativa che tscherna l'executiva (president communal e suprastanza, cussegl communal, revisurs da quint, giurads e.a.). L'onn 2000 avevan 37% da las vischnancas politicas dal Grischun pli pauc che 200 abitants, 26,5% 200–500 e 36,5% dapli che 500 abitants.

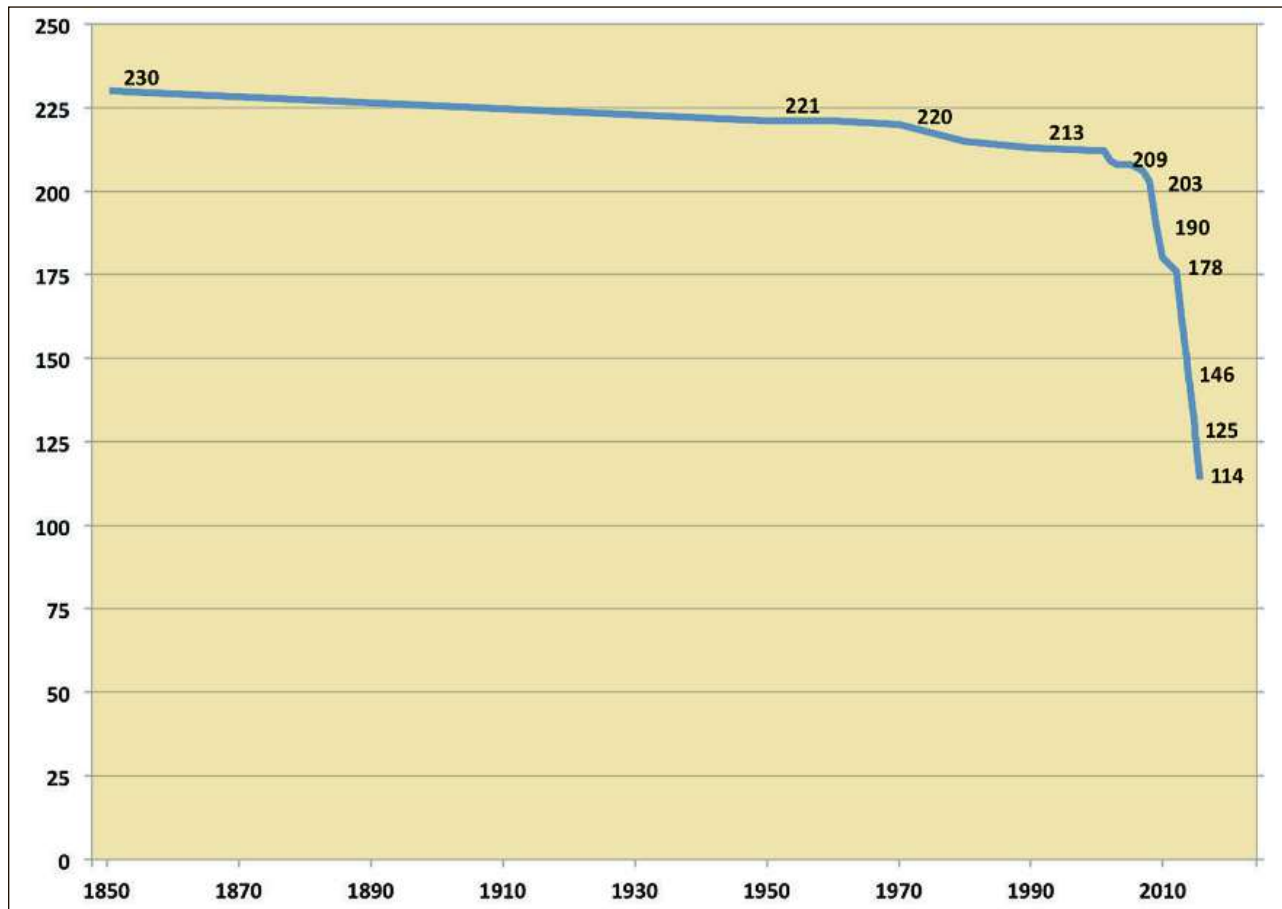
En il 19avel tschientaner ha la vischnanca burgaisa surpiglià ils fatgs da l'anterior vischinadi e decida sco tala (nua ch'ella è anc existenta) davart il terren public, ils dretgs d'alp, las pastgiras, ils guauds e las auas; ella conceda er il dretg da burgais. Sia structura giuridica e sia competenzas n'èn – almain en teoria – betg cler. La pratica da la Regenza e dal Cussegl grond considerescha dentant la vischnanca politica sco purtadora dals dretgs suverans.

La vischnanca da scola e la plaiv n'èn betg adina identicas cun la vischnanca politica. La vischnanca è era in'unitad sociala, en la quala ils lioms da parentella eran da grond'impurtanza; ella era ed è anc adina il lieu d'acziun da las uniuns profanas e religiusas, il rom da solidaritad e subsidiarità. Quest'unitad, anteriuramain l'unic mund vital da la plipart da ses members, definiva scadin norma e controllava rigurusamain in e scadin. En consequenza dal process da modernizaziun economica e tecnica – surtut a partir dals onns 1950-70 – sa chatta ella en ina perioda da transformaziun ch'ha gia provocà midadas fundamentalas sin tut ils champs. Ils aclaus han pers e perdàn vinavant abitants a favur dals centers economics, il turissem promovò il bilinguissem, pretendà mobilitad e novas orientaziuns individualas. Il resultat è ina dissoluziun da l'omogenitad tradizionala da la populaziun (lingua, confessiun, professiun, normas). Las midadas èn stadad talmain profundas che la generaziun naschida suenter il 1955 enconuscha la plipart dals elements da la societad religius-purila tradizionala (premoderna), las cundiziuns da viver materialas ed umanas entaifer quella dentant mo pli tras raquints da temps passads u sco relict tgirà da la cultura populara.

Numerusas anteriuras vischinanzas han profità da la reorganisaziun da las dretgiras dal 1851 respectivamain da l'introduziun da la nova Constituziun chantunala dal 1854 per sa constituir sco vischnancas politicas autonomas. Gia baud è sa mussada la necessitad (flaivla economia publica, mancanza d'uffizians, digren da la populaziun) da furmar unitads pli grondas. Dapi l'entschatta dal 21avel tschientaner è quest process da fusiuns (promovì cun agid finanziel chantunal) en ina fasa d'acceleraziun. (red.)

Vischin

Term che deriva dal latin *vicinus*, abitant d'in *vicus* (vitg). En il temp medieval pu-

En il decurs dals ultims onns è il dumber da vischnancas en il chantun Grischun sa reduci marcantamain.

(TENOR: UFFIZI DA VISCHNANCAS)

devan tut ils vischins, independentamain da l'appartegnientscha sociala, far part da la cuminanza e cundecider davart ils bains communal. Attestads èn per exempel il 1084 Lüen, il 1140 Tiraun, il 1186 Plür, il 1213 Poschiavo, il 1260 la Val Curvalda ed il 1268 Malix. Dapi la fin dal sistem feudal e l'emancipaziun dals vischinadis sco corporaziuns giuridicas, politicas ed economicas autonomas entaifer las dretgiras (15avel/16avel tschientaner) designava il term vischin ina persuna che possedeava il dretg da burgais dal vischinadi da domicil. Mo el giudeva libramain il dretg d'astg e pastg e tut ils dretgs politics. Excluz da quests dretgs eran da princip ils fulasters. Dapi il 20avel tschientaner munta vischin «quel che stat gist despera», il conburgais che cundecida en fatgs politics da la vischnanca.

Martin Bundi

Vischinadi

Il term vischinadi designava oriundamain ina corporaziun economica d'utilisaziun e da tgira dals bains communal, cumponida dals vischins. En il 15avel e 16avel tschientaner è el sa sviluppà a la corporaziun da vischnancas (ladin cumün pitschen). En las vals renanas è il term vischinadi actualmain sinonim da fracziun. Il term engiadinais *vaschinadi/vschinedi* correspunda al term sursilvan dretg da burgais/da vischinadi. Extensiuns dal term èn: vischinadi d'onur, vischinadi da stadi (naziunalitad), attest da vischinadi (certificat d'origin), dretg da vischinadi (dretg territorial). En nums locals cumpara il vischinadi sco *Wtsinat* (documentà a Cuira per il 14avel tschientaner), *Er da Vaschinadi* (Calantgil) e *Sorts da vaschinadi* (Ziràn). Derivaziuns èn: *Vaccschenâs* (1408 Gianin), *Viginals/Viginaus* (1434 Tuer), *Vaznaus* (1548 Maladers) e – anc adina actual – *Plon Vaschnaus* (Domat), *Vischnos* (Tumein) e *Vischnaus* (Breil).

Martin Bundi

Dretg da burgais

La Republica da las Trais Lias enconuscheva quatter dretgs da burgais, numnamain il dretg da vischinadi, il dretg dal cumin, il dretg da las singulas Lias ed il dretg da las Trais Lias.

Temp republican

Cun il passadi dals dretgs feudals a las dretgiras en il temp medieval tardiv èn ils commembers dals vischinadis daventads burgais dal cumin (era vischnanca giudiziala) ed il svilup dals vischinadis a corporaziuns giuridicas, politicas ed economicas autonomas (15avel/16avel tschientaner) ha schendrà il dretg dal vischinadi. Omadus dretgs (quel dal cu-

min e quel dal vischinadi) vegnivan er-tads, acquistads tras maridaglia u regalads. Il vischin era obligà da naturalisar sia dunna da derivanza estra (fin il 1837 per regla per ina taxa d'acquist, tudestg *Weibereinkauf*) ed era ils esters avevan da pagar ina tscherza summa per acquistar il dretg da burgais per els sez e per la dunna ed ils uffants.

Per obtegnair il dretg da la dretgira, accordà tras la tschentada da cumin, aveva il requirent da documentar la descendenza e per ordinari era il dretg da vischinadi. Maiavilla, Claustra e.a. excludevan persunas da naschientscha illegitima da quest dretg. Singuls cumins pretendevan ina cumprova da la libertad persunala e da la libertad d'obligaziuns feudals sco era in engrimant da burgais. Las taxas da naturalisaziun variavan fig ed eran proibitivamain autas dapi l'entschatta dal 18avel tschientaner.

Ils burgais dals cumins avevan il dretg dad ir libramain a chatscha ed a pestgar sco era il dretg da transport; da l'autra vart eran els obligads da pajar taglias, da prestar lavur cumina, agid en cas da catastrofes e servetsch militar, da participar a la tschentada da cumin e d'assistere (en tscherts lieus) al servetsch divin. Il dretg da vuschar e d'elegger na cumpigliava betg adina era il dretg d'elegger passiv u ina participaziun ad utilitads dal cumin. Per il dretg da candidar per uffizis prescriveva la Riforma dal pajais dal 1603 per Confederads naturalisads e per burgais da la Vuclina in domicil da 10 onns en la Lia respectiva. Il 1647 ha la Lia Grischina decretà ina carenza da 40 onns, la Lia da la Chadé ina tala da 30 e la Lia da las Diesch Dretgiras ina da 10, dapi il 1740 tuttas trais ina carenza da 40 onns. Da temp en temp relaschavan las Lias, ils cumins u ils vischinadis scumonds da naturalisaziun temporars, per exempel il cumin da Schons il 1643, la Lia Grischina il 1681 e la Lia da las Diesch Dretgiras il 1728. Essend ch'il dretg da la dretgira era da grond'impurtanza politica ed economica, empruvavan las famiglias dominantas da naturalisar singuls commembers en tuttas trais Lias e d'impedir alura la naturalisaziun da concurrents. Per conceder il dretg da vischinadi pretendevan tscherts vischinadis il dretg da la dretgira u il consentiment da quella, fashond savens dependent lur dretg era da la confessiun, da la facultad e/u da l'exclusiun da l'astg e pastg e dal duair u dal scumond da domicil. Sch'insatgi prendeva domicil ordaifer il vischinadi u il cumin, acquistava dretgs externs u midava la confessiun, vegniva el per regla privà dal dretg da ses lieu d'origin. Per ils fulasters e domiciliads valevan cundiziuns spezialas. In burgais d'in cumin era

sa chapescha era burgais da la Lia respectiva (bundsman) e da la Republica da las Trais Lias. Als auters vegniva accordà il dretg da la Lia tras la dieta da quella, il dretg da las Trais Lias tras la Dieta federala. A partir dal 1706 pudeva ina Lia acordar il dretg sulettamain cun il consentiment da las autras. Cun exceptiun d'in eventual duair da domicil n'era quel betg suttemess a cundiziuns spezialas ed in burgais d'ina Lia aveva il dretg da cundecider en fatgs da tuttas Trais Lias (referendum) e pudeva vegnir elegi en uffizis da quellas (mess, uffizis en las Terras subditas e.a.). Ils abitants da las Terras subditas avevan la pussaivladad da sa lachar legitimar sco glied da la Republica cun dretg da burgais (tudestg *verbürgerte Pundslente*) per profitar qua tras d'avantatgs commercialis, d'exemziuns da taglia en las Terras subditas ed eventualmain era dal dretg da vuschar e d'elegger entaifer la Republica.

Temp modern

La mediaziun ha remplazzà il 1803 il dretg da vischinadi tras il dretg communal. Il 1814 è il dretg da la dretgira vegni collià cun il duair da domicil sco premisa per l'elecziun en ils uffizis chantunals. Na-Grischuns stuevan disponer dal dretg communal per survegnir quels dal cumin e dal Chantun. A partir dal 1835 stueva in dretg vegnir approvà dal Cussegl grond e confermà dal chaulia respectiva. Ils dretgs eran talmain colliads in cun l'auter ch'ins na pudeva betg acquistar in sulet. Igl era percenter pussaivel d'acceptar in dretg u da renunziar a quel senza consequenzas per ils auters.

Suenter il 1848 è il dretg sa sviluppà conform als principis da la Constituziun federala. El è vegni collià essenzialmain cun la vischnanca politica, furmond la basa dal dretg da burgais chantunal e federal. Il dretg da burgais vegniva legà independentamain dal lieu da naschientscha e da domicil. Il 1855 han ins midà dal princip da paternitad al princip da maternitad per uffants illegitims. La dunna obtegnava e mantegna dapi alura il dretg da burgais da l'um. Il 1874 è vegnida scumandada la pratica da pretendere da la dunna ina taxa da naturalisaziun. Avant il 1857 disponivan quasi tut las vischnancas da registers ecclesiastics d'in caracter uffizial civil. Dapi alura existan registers particulars dals burgais che vegnan controllads dal stadi e las brevs da burgais ed ils certificats d'origin han da vegnir legalisads tras la Chanzlia chantunala. Dapi l'introduziun dal register dal stadi civil il 1876 vegnan tut ils burgais svizzers registrads ed administrads al lieu d'origin. La lescha chantunala davart il dretg da burgais è vegnida

revedida pliras giadas. In cas spezial furma la naturalisaziun da las persunas senza patria e dretg da burgais e dals vagants dals onns 1850–53.

Adolf Collenberg

Dretg da domicil

Avant il 1800 vegnivan il dretg da burgais e quel da domicil applitgads a moda fig restrictiva. Ils vischins sa protegivan qua tras da concurrents politics ed economics. A partir dal 1815 vegnivan persunas senza patria, domiciliadas en in lieu durant dapli ch'in onn, resguardadas sco «confamigliaras», quai vul dir ch'ellas eran toleradas, ma exclusas dals dretgs reservads als burgais e vischins. Las rund 2000 persunas senza patria e senza domicil, domiciliadas da quel temp en il Grischun, vegnivan tractadas uffizialmain da vagants e pudevan vegnir bandischadas. Suenter il 1850 ha la Confederaziun obligà ils chantuns d'incorporar ils senzapatria sesents e vagants, cun u senza palpbris valaivels. La lescha chantunala da domicil dal prim da mars 1853 ha refusà il dretg da vuschar communal als Svizzers domiciliads ed exclus quels da l'utilisaziun dals bains communalis e corporativs. Quai ha provocà charplinas senza fin tranter ils domiciliads ed ils vischins/burgais. Il prim da settember 1874 è entrada en vigur la nova lescha federala da domicil. Quella ha francà il dretg dal liber domicil per ils Svizzers e conferi a quels il dretg da participar als affars politics (suenter trais mais) ed a las utilitads publicas (suenter dus onns) en lur vischnanca da domicil. Als burgais èn vegnids accordads mo insaquant privilegis, per exempel il privilegi da recepir novs burgais. Questa lescha è vegnida revedida il 1947. Dapi il zercladur 2002 pon las vischnancas decider libramain da laschar participar ils domiciliads betg svizzers a la politica communal. Masagn è stada l'emprima vischnanca grischuna ch'ha fatg diever da quel dretg (2004).

Adolf Collenberg

Fulasters

Quest term designescha ina persuna estra che deriva da l'exteriur. Oriundamain vegniva mintga abitant attribui a las utilitads publicas tenor il princip dal bagegn. Cun l'augment demografic en il 16avel tschientaner èn las autoritads sa sfadiadas da stabilisar il circul d'usufructuaris respectivamain da limitar quel cun excluder esters (totalmain u parzialmain) dals dretgs d'astg e pastg e d'auters dretgs da giudida. L'instituziun d'in dretg civil da vischinadi pli u main independent dal dretg civil dal cumin ha generà, sper ils vischins, ina classa da domiciliads burgais dal cumin, ma betg da lur domicil respectiv ed ina classa da fulasters, burgais ni dal cumin ni da lur domicil. Ils vischinadis tractavan *de facto* omadus gruppas egalmain. Lur commembers n'avevan nagins dretgs politics, eran exclus dal commerzi e mastergn e stuevan pajar ina summa da recepziun ed ina taxa da domicil (ch'era limitada per regla ad in fin dus onns). Dapi il 17avel tschientaner stuevan els garantir ultra da quai in bun cumportament. Els avevan da prestar per part lavur cumina e da pagar per l'utilitad dals burgais (pasculaziun cumina, laina da sort e.a.). Ils avantatgs e dischavantatgs variavan considerablamain d'in lieu a l'auter. La lescha da domicil dal 1874 concedeva da princip a tut ils domiciliads il dretg da vuschar e la participaziun a las utilitads da la vischnanca politica.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.